

ВІКТОРІЯ ІВАЩЕНКО

ПЕРЕОСМИСЛЕНЕ Й ПЕРЕОЦІНЕНЕ В МОВНОМУ ГУМОРИ

Відображаючи віковий досвід народу, гумористичні твори (народні усмішки: анекдоти, дотепи, жарти, нісенітниця, каламбури і т.ін.), прислів'я та приказки мають цікаву властивість — типізувати, узагальнюючи, поодинокі факти життя, що надає їм певного універсалізму та популярності. Завжди злободенні, вони, як правило, викривають негативні явища, вади характеру людей і т.ін. Якщо в гумористичних творах є лише натяк на можливе переосмислення та переоцінку, то прислів'я і приказки засвідчують уже переосмислення, вживані стосовно інших явищ життя.

З цього погляду серед народних усмішок, прислів'їв та приказок значне місце посідають ті з них, у складі яких функціонують назви осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю. Слова з цих тематичних груп мають здатність розвивати додаткові відтінки значення, які в одних випадках підкреслюють ознаки як загальні для певної однорідної сукупності об'єктів (у гумористичних творах), в інших — спільні ознаки, що співвідносяться з певною сукупністю різнорідних об'єктів і функціонують як ознаки порівняння (прислів'я та приказки).

У формі гумористичних творів, як правило, виражається відповідне ставлення народу до представників тієї чи іншої групи людей. Пор., наприклад, досить популярні в недалекому минулому образи *цигана* — дрібного шахрая і злодія та *попа, дяка, ксьондза* — ледарів, перелюбників, п'яниць і хабарників. Якщо хитрість, дотепність, кмітливість, спритність цигана викликають певну симпатію, то облудливість, святотатство, підкупність, жадібність, ненажерство священнослужителів, навпаки, — негативне ставлення до них. До недавнього часу популярними героями народних усмішок переважно були, наприклад, *засідатель* — хабарник; *козаки-запорожці* — веселі, незламні духом, горді, вільні люди; *шляхтич* — про хитру, безчесну та боягузливу людину; *татари* — великі й страшні. Протягом останніх десятиліть тут фігурують, наприклад, *слюсар (водопровідник)* — щодо людини, яку звикли довго чекати («Дзвінок. Входить водопровідник. Господар радіє: — Нарешті! Щодня телефоную, щоб прислали слюсаря, і от ви прийшли. Я вже тиждень чекаю. — Що? Сім днів? Це якась прикра помилка, — сказав водопровідник, відступаючи до виходу. — Звідти, куди я мав іти, телефонують уже чотири місяці» — Болгарські смішинки. — К., 1990, с. 30), *одесит* — про веселу, з почуттям гумору, кмітливую й балакучу людину, *євреї* — про хитру, ощадливу, заповзятливу та улесливу людину та ін.

Серед назв осіб, що в минулому розвинули емоційно-оцінні відтінки значення, можна назвати слова *лях* та *москаль*. Протягом тривалого історичного періоду боротьби українського народу проти польського панства у слово *лях* вкладався негативний емоційно-оцінний національний і соціальний зміст. Слово вживалося як зневажливе або глузливе прізвисько поляків, і на сучасному етапі, функціонуючи як історизм, воно все ще викликає в свідомості носіїв української мови негативні емоції, зберігаючи своєрідну пам'ять слова про його емоційно-оцінний потенціал у минулому. Слово *москаль*, функціонуючи як застаріле, також лишається в мовній свідомості (переважно жителів західних областей України) як негативно конотований етнонім з вираженим емоційно-оцінним експресивно-стилістичним забарвленням.

Серед прислів'їв та приказок з наявними в їхньому складі назвами осіб за родом діяльності та національною належністю можна виділити як цілісні в структурному відношенні одиниці (це наближає їх до фразеологізмів), так і структурно-розчленовані.

Як цілісні, переосмислені, що вживаються стосовно інших реалій, функціонують, наприклад: *Коваль клепає, доки тепле*, що означає «користуйся моментом»; *Не всім ченцям в ігуменах бути* — «не кожен має здібності до керування»; *Батько рибалка, то й діти в воду дивляться* — «про виховання» та ін. Такі прислів'я та приказки можуть бути оцінені по-різному, залежно від ситуації: і позитивно, і негативно. До емоційних прислів'їв та приказок (у структурі таких одиниць функціонують переважно назви осіб за національною

належністю) належать, наприклад: *Не до пари-пари, з'їдять татари, Гарба рипить, татар не спить, добрий чоловік іде* — на означення застереження; *Щоб не сидячого татари вхопили!* — на означення лякання. У свою чергу, переосмисленими й водночас переоціненими можна назвати: *Коли не піп, то й не микайся в ризи* — «не берися за справу, якої не знаєш»; *Який піп, така й парафія* — «за діями, вчинками підлеглих можна судити про людину, що ними керує»; *Добрий пастух не покине своє стадо; У дурного пастуха вся череда поздиха* — «про поганого керівника»; *Який мельник, такий млин, який батько, такий син* — «про погане виховання» та ін.

Функціонуючи в складі цілісних структур, назви осіб (переважно за родом діяльності) частково або повністю нівелюються в семантичному відношенні. Тому деякі прислів'я та приказки набувають статусу фразеологізмів. Пор., наприклад: *Через вулицю бондар* – жарт. «дуже далекий або зовсім ніякий родич» (фразеологізм) і *Вона тому, Василеві, тітка, а він їй через вулицю бондар* (присл.) та ін.

Назва особи, що входить до складу прислів'я (приказки, може продовжувати свій семантичний розвиток шляхом вивільнення з прислів'я (приказки), взявши на себе навантаження всієї одиниці. Пор., наприклад: *Розбрелися, як вівці без пастуха; Без пастуха вівці не стадо* (присл.) — «про погане керівництво або відсутність взагалі будь-якого керівництва» і «— Добре зробив, що повернувся раніше з відпустки, бо колектив наш лишився, як кажуть, *без пастуха*» (В.Дрозд) — «без керівника».

Серед структурно розчленованих особливо виділяються прислів'я та приказки, що являють собою своєрідний усталений (як типовий для даної лексеми) контекст, представлений у вигляді римованого речення, яке увиразнює ту чи іншу ознаку як характерну або узагальнювальну для представників певної групи людей. Такими узагальнювальними ознаками-характеристиками, які розвиваються в контексті прислів'їв та приказок, що перегукуються з народними усмішками у відношенні, наприклад, до лексеми *піп* є: «не хоче працювати; ледар» — *Піп забув, коли й дзвін чув*; «говорить одне, а робить інше» — *Роби тес, що піп каже, а не роби того, що він робить*; «хабарник» — *Попові дають, а де собі брать?»; «ненажера» — Не годен попа наситити, як дірявого міха; «п'яниця» — Взявся п'яний за тин, як за попа трясця; «здірник бідних людей» — *Піп дерун: дере і з живого, і з мертвого*; як втілення чогось поганого (власне оцінний момент) — *Не буде ярмарку, бо піп дорогу перейшов; Хвали попа, прикопавши; Утолив бог душу в попа та й кається* та ін.*

Прислів'я та приказки (так само, як і народні усмішки) виражають певне ставлення (здебільшого негативне) до тих, про кого вони складені, що викликало стереотипізацію емоційно-оцінного уявлення про представників тієї чи іншої групи людей. Пор., наприклад, функціонування лексем *турок, татари, лях* і *піп* у наступних контекстах: *Більше, турок, за Дунай виходити не думай* (погроза); *Не до пари-пари з'їдять татари; Щоб не сидячого татари вхопили!* (застереження або лякання); *Тікай, пане ляше, бо все що на тобі, то наше; Посунься, пане ляше, нехай русин сяде!* (зневага); *Бійся попа, як дідько ладану!*; *Держись за гудзик, піп спереду йде!*; *Он піп іде: будеш плакати — язик одріже...; А щоб тобі піп приснився!*; *Нехай до його піп з кадилом прийде* (застереження, лякання або лихе побажання).

Отже, гумористичні твори виконують лише функцію типових контекстів, на базі яких назви осіб за родом діяльності, місцем проживання та національною належністю виявляють тенденцію до формування нових відтінків значення. Йдеться про абстрагування від конкретної ознаки як момент насичення додатковою інтелектуально-логічною і (або) емоційно-оцінною інформацією. Прислів'я та приказки можуть виступати як у вигляді номінативного контексту, так і вторинних найменувань (у відношенні до слів). Переосмислений і (або) переоцінений характер мають лише ті одиниці, що функціонують як вторинні найменування (тобто цілісні в структурному відношенні). Саме такі прислів'я та приказки й відображають процес становлення нових значень, що дає можливість використовувати їх у переносному розумінні стосовно інших явищ життя.